

МІСЦЕ НЕПРЯМОЇ МОВИ У ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ Л. КОСТЕНКО “МАРУСЯ ЧУРАЙ”)

Суть комунікативної функції мови – це використання мови для повідомлення іншим будь-якої інформації або спонукання їх до дій. Як відомо, спілкування – це не обов’язково діалог реальних осіб: певний текст може бути адресований і уявному співбесідникові, й самому собі (*мовлення внутрішнє*), і більшому чи меншому загалу, всьому народові [9, 777].

Таким чином у процесі спілкування передається будь-яка інформація від певної особи, причому це робиться різними способами: або шляхом переказування змісту від другої особи, або коли зберігається не лише зміст, а і його форма (лексичний склад і граматична організація), що й зумовило утворення спеціальних форм передачі чужого мовлення: форми прямого передавання (пряма мова) і форми непрямого передавання (непряма мова). Отже, об’єктом нашого дослідження стала непряма мова, зокрема з’ясування її суті та місця у поетичному дискурсі, оскільки особливості прямої мови в поезії нами уже досліджувалися раніше. Джерелом наукової розвідки обрано роман Л. Костенко “Маруся Чурай”.

Сучасні лінгвістичні дослідження у галузі репрезентології показують, що найменше уваги мовознавці приділяють непрямої мові. Зокрема, якщо брати монографічні дослідження, то лише В. І. Кодухов зупинявся на цьому питанні [4, 54–84] й детально описав особливості прямої мови у російській мові. Можливо, це зумовлено тим, що такі конструкції будуються за єдиним зразком: на відміну від прямої мови, непряма мова міститься після слів автора [11, 366], а підрядне з’ясувальне речення, в якому вона реалізується, може пов’язуватися з головним сполучниками і сполучними словами *що, щоб, чи, який, чий, хто, де, куди, звідки, коли, як* [11, 367]. Таким чином, між словами автора і реченнями, що відтворюють чуже мовлення, закладена можливість структурно-функціональних перетворень, кінцевим результатом яких є конструкції з репродукованим, непрямо відтвореним чужим мовленням. Із синтаксичного погляду вони становлять собою складнопідрядні речення, в основі головної і підрядної частин яких лежать відповідно слова автора і чуже мовлення [8, 428]. Зважаючи на ці аспекти, в академічних граматиках та енциклопедичних довідниках не існує суттєвих відмінностей у визначенні дефініції *непряма мова* (на відміну від інших понять, які передають чуже мовлення дослівно). Здебільшого визначення базуються на двох аспектах: синтаксичному та смисловому. За синтаксичним принципом, непряма мова – це чуже мовлення, введене автором розповіді в текст у формі з’ясувальної підрядної частини складнопідрядного речення [2, 244; 7, 410]; одна з форм передачі чужого мовлення, синтаксично організована у вигляді складнопідрядного речення [6, 244]; передача чужого висловлення у формі підрядної частини складнопідрядного речення, ... збереження ж слів і окремих виразів, усього характеру будови мови, яка передається, є необов’язковим, а іноді й неможливим [3, 154].

За смисловим принципом, непряма мова – чужа мова, уведена в авторський текст як мова автора [11, 366]; введена в авторський текст чужа мова як мова автора, де автор лише зазначає, що чужа мова належить іншій особі [9, 411]; мовлення іншої особи, передане мовцем і поставлене у залежність від мовлення особи, що її передає [1, 210]; передача чужого висловлювання, при якій воно відбувається від особи автора, який його передає [4, 54].

Отже, зважаючи на вищезазначені трактування, можна запропонувати контаміноване визначення: **непряма мова** – це мовлення іншої особи, передане мовцем і поставлене у залежність від мовлення особи, що її передає, оформлене як складнопідрядне з’ясувальне речення, у якому слова автора містяться в головній частині, а чуже висловлювання – у підрядній.

Непряме висловлювання виникло через необхідність передати мовлення іншої особи, побудувавши повідомлення, як мовлення однієї особи, тобто непряма мова сприймається як переказуване чуже мовлення [4, 54].

Як уже зазначалося, конструкції з непрямою мовою складаються із двох частин: головної (слова автора, ввідна частина, введення, репрезентативний компонент) та підрядної (чуже мовлення, чуже висловлювання, репрезентований компонент). Для головного речення, що вводить підрядне непрямої мови, характерним є вживання ввідного слова, від якого й залежить це підрядне речення, тобто усі речення із непрямою мовою є нерозчленованими, або одночленними, конструкціями. “У нерозчленованих реченнях підрядна частина стосується одного слова (словосполучення) в головній частині і приєднується до неї за допомогою асемантичних (функціональних) сполучників і сполучних слів. Слово (словосполучення) головної частини часто вимагає доповнення, уточнення, конкретизації, додаткової характеристики тощо” [11, 260].

Отже, у таких реченнях підрядна частина пояснює ввідні слова, якими, як і при прямій мові, переважно є дієслова мовлення і мислення – *сказати, розказати, оголосити, повідомити, писати, запитати, наказати, подумати, зізнаватися, оголошувати, доводити* тощо.

Проте таких дієслів значно менше, ніж при прямій мові, бо, наприклад, не є ввідними дієслова, які супроводять акти мовлення, – *усміхнутися, кивнути, відсахнутися, глянути* та ін. В. І. Кодухов зауважував, що не вводять непряму мову і дієслова говоріння, які позначають не тільки акт мовлення, але й спосіб вимови і характер перебігу мовлення, а також синоніми дієслів говоріння на зразок *пробурмотіти, продовжувати, вставити, мовити* і подібні [4, 57]. Однак, на нашу думку, такі лексеми, як *бурмотіти, бубніти, гугнявити, мимрити, мовити* та ін., залежно від контексту таки можуть вводити непряму мову в речення, наприклад: *Він пробубнів, що нічого не знає*, і т. п.

Також не є непрямою мовою підрядні речення, які пояснюють лексичне значення дієслів сприйняття, переживання, знання: *бачити, дізнаватися, відчувати, знати, вірити, пам'ятати, забувати, радіти, сподіватися, чекати, дивуватися* та ін. Винятками є лише ті дієслова, які означають сприймання чужого мовлення, зокрема *слухати* [4, 57–58]: *Вона чула, що їм усім відмовили в проханні*.

Ідеальними зразками непрямої мови є конструкції, що складаються із головного та підрядного з'ясувального речення, проте в поетичному мовленні, зокрема у поезіях Л. Костенко, такі речення є малопоширеними: *1. Пушкар сказав, що злочин – непростенний. 2. Отаман Гук гукнув тоді, що справді судити треба дівчину по правді. 3. Якби я вам про неї розказала, що говорив про неї хто кому!*

Як бачимо із прикладів, ввідні слова у романі не повторюються, зате можна визначити продуктивний сполучний засіб – сполучник (перші два речення) та сполучне слово (третє речення) **що**. Поодиноким є використання інших засобів: *1. Проноза швець шепочеться із катом, щоб потім дав мотузочки шматок. 2. Оскаржену Марусю Чураївну тоді суддя суворо запитав, – коли, чого і для якої причини таке незбожне діло учинила?*

Поряд із дієсловами мовлення, функцію ввідних слів у непрякій мові можуть виконувати і дієприслівники з таким самим значенням: *1. Отож нагледів дівку, собі рівну, дізнавши, певно, що і він їй люб, Грицько посватав Галю Вишняківну, повзявши намір брати з нею шлюб* (у цьому випадку непряма мова стоїть у середині слів автора). *2. Сказавши Чураївні, щоб вона, оскаржена, то значить, сторона, настановила свідків, віри годних, не підозрених у проступствах жодних.*

Специфіка складного речення, на відміну від простого, виявляється в тому, що в ньому повідомляється про кілька ситуацій і відношення між ними. Відіостили Л. Костенко переважають поліпредикативні конструкції, що мають у своєму складі більше, ніж три граматичні центри. Ці структури називаються складними багатокомпонентними реченнями, ускладненими складними реченнями, складними синтаксичними конструкціями (ССК), неелементарними складними реченнями [див.: 11, 209]. Поширення складного речення з непрямою мовою переважно відбувається за рахунок підрядних речень. Нами зафіксовано різні типи ССК. Зокрема, домінують складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю, причому підрядних компонентів може бути різна кількість (від 2 до 5), і приєднуються вони за допомогою сполучника **що**. *1. Чутки ходили, що Павлюк не виждав, що ті Кумейки – то кривавий сніг. 2. Ну, ті сказали, що Маруся – відьма, що у Полтаві гіршої нема, що всі це знають, і по ній це видно, і що вона ж співала і сама.*

Виокремлюються і конструкції непрямої мови з послідовною підрядністю, де ввідне слово міститься в головному реченні, а два наступні компоненти передають чуже висловлювання: *З чужою в суд приведений конякою, він пояснив, що квапився в похід, отож не встиг чмиру сказати “дякую”.*

Особливо продуктивним у художньому мовленні є поєднання різних типів синтаксичного зв'язку. Нами виділено три різновиди зв'язків: підрядно-сурядний, підрядно-безсполучниковий, підрядно-сурядно-безсполучниковий:

а) підрядно-сурядний зв'язок. Тут безпосередні стосунки до непрямої мови мають ті компоненти, які є підрядними (або супідрядними) з'ясувальними реченнями, а решта їх складників лише несуть додаткову інформацію, уточнюють, конкретизують певні обставини: *1. А може, й правду кажуть, що ти відьма, приворожила – і пропав навек. 2. А вже гадають, хто кому до мислі, а хлопці зносять до багаття хмиз. 3. Коли я йшов, Марусю, у повстання, я твердо знав, що ти уже моя, що це любов і перша, і остання, що не знесе ніяка течія мене убик. Що я уже нікому, нікому в світі так не поклянусь. Що з тих боїв, з таких боїв! – додому я вже навіки інший повернусь.* Варто зауважити, що останній зразок, крім різного типу підрядного зв'язку, містить також парцеляти (див. далі);

б) підрядно-безсполучниковий зв'язок. У двох наступних конструкціях усі структурні елементи мають стосунок до чужого висловлювання: *І каже нам, що ми його онуки, не дав бог рідних – не було коли.* Крім сполучникового зв'язку, тут простежується безсполучниковий однотипний та різнотипний;

в) підрядно-сурядно-безсполучниковий: *Та й думаю, в землі чужосторонській, що як же так, – ті гинули у битвах, а ті спасались на горі Афонській?* Ця ССК має підрядний з'ясувальний, безсполучниковий різнотипний та сурядний єднальний зв'язки.

Отже, усі багатокomпонентні речення з непрямою мовою містять у собі ввідні слова мовлення, до яких трансформовані чужі висловлювання приєднуються переважно за допомогою сполучника **що**.

Поетичний стиль Л. Костенко вирізняється наявністю значної кількості парцельованих конструкцій, семантика та структура яких уже була об'єктом різних дисертаційних досліджень, зокрема Т. Шевченко. Нами також засвідчено низку подібних конструкцій, які мають прямий стосунок до непрямої мови.

Парцеляція є найпродуктивнішим і найяскравішим в емоційному плані засобом увиразнення, виділення думки, бо до об'єктивної інформації, закладеної у структурі речення, додається авторська оцінка [10, 5], це один із найкolorитніших засобів увиразнення, що ґрунтується на основі синтаксичного перерозкладу, розчленування, вияскравлення окремих компонентів [10, 1].

При парцеляції висловлення членується на ту кількість компонентів, яка передбачена структурними та функціональними особливостями синтаксеми, що розпадається. Парцельовану конструкцію завжди можна перебудувати в одне синтаксичне ціле, бо парцеляти завжди зберігають свою синтаксичну залежність [10, 6]. Нас, зокрема, цікавили парцеляти із непрямою мовою, оскільки вони утворюють довгі асоціативні ряди, допомагають розчленувати на окремі елементи складні багатокomпонентні структури. Такі конструкції складаються з одного складнопідрядного речення, де є головна ввідна частина з дієсловом мовлення та підрядна з'ясувальна частина, а приєднувальні компоненти є продовженням непрямої мови: *1. Пушкар сказав, що так-то воно так. Не шануватись дівчині негоже. Але ж і з Гриця добрий був лайдак. Тут, товариство, дьоготь не pomoже. 2. Горбань сказав, що й сумніву нема. Звичайно, вбивство. Та іще й нецнота. 3. Суддя сказав, що випадки були. Комусь колись чогось там підлили. Було це діло досить голосне, і сліз пролито більше як доволі. 4. Чи думали, що там вино і брашно? Чи золото, нахапане в війну? 5. Подумав суд і розсудив їх так: що він же вкрав не гроші, не з городу. Іде війна. А що ж то за козак, котрий коня не має для походу?*

Нами виявлено також одну власне парцельовану конструкцію, у якій ввідне слово належить до одного речення, а непряма мова формується як інше речення без будь-яких сполучних засобів: *1. Отож скажу відкрито і вселюдно. Буває всяко, доля – не чернь. Любов – це, люди, діло неосудне. По всі віки. Во вік віків. Амінь.* Таку структуру ми умовно відносимо до напівпрямої мови (див. далі).

За висновками Т. Шевченко, серед цих парцельованих конструкцій можна виділити три основні типи, яким віддає перевагу Ліна Костенко, а саме: 1) конструкції із сурядністю та підрядністю; 2) із сурядністю і безсполучниковим зв'язком; 3) утворення з підрядним та безсполучниковим зв'язком; 4) побудови із сурядністю, підрядністю та безсполучниковим зв'язком [10, 15]. Якщо говорити про семантику ввідних слів, то поетеса переважно використовує дієслово **сказати**.

Як зазначалося вище, лінгвісти здебільшого вважають, що непряма мова – це складнопідрядне речення. Але в поетичному мовленні широко побутують конструкції, оформлені як безсполучникові речення з різнотипними, або неоднорідними, частинами. У них друга частина пояснює дієслово мовлення, яке міститься у першій частині:

1. А я скажу: не кожна, ой не кожна! Чужа душа – то тихе море сліз. Плювати в неї – гріх тяжкий, не можна. 2. Заплутався, – сказала: вибирай. 3. За крок до смерті, перед вічним сном, одного прошу: у мою дитину не кидайте словами, як багном! 4. Єдине слово виникло: невже?!

Якщо у складнопідрядних реченнях із непрямою мовою ввідним в основному виступає дієслово **казати, сказати**, то у таких зразках домінує лексема **думати**: *1. Стою собі та й думаю: а дулі, щоб ви мене круг пальця обвели. 2. Сиджу, дивлюся, – вік прожив на світі, на те гніздо у тому верховітті та й думаю: дурний ти чоловік, що от прожив на світі цілий вік і, наловивши повну душу гав, гнізда собі ти так і не зібгав.*

Варто зазначити, що велика кількість ілюстративного матеріалу оформлена не за пунктуаційними правилами, оскільки зміст та побудова цих речень вимагає двокрапки після дієслова мислення: *1. А я таки чогось подумав зразу, – аж де зійшлись, чого б то за селом? 2. А я стояла, думала – впаду. 3. Не раз вже думав – ляжу та умру. 4. Ти думаєш, стара я, не збагну? 5. А як подумать, – що таке душа?*

Інші лексеми-введення зустрічаються дуже рідко: *Загомоніли люди, закивали, – що там казати, всі парубкували.* У цьому випадку у словах автора поряд із дієсловом мовлення є лексема супровідної дії, а залежне речення містить вставну побудову.

Оскільки таких конструкцій у поетичному дискурсі є дуже багато, то вважаємо за доцільне використовувати для них термін, запропонований А. С. Ахмановою, – **напівпряме мовлення**, тобто "різновид мовлення, що має деякі формальні показники непрямої мови (наприклад, слова

мовляв, говорить), але не є нею, оскільки в ній використовуються не всі засоби переходу висловлювання у непряму мову (*А вона каже, я не прийду*)” [1, 387].

Отже, такі синтаксичні структури частково оформляються як непряма мова, але передають особливості чужого висловлювання, тобто можуть містити і питання, і спонукання, і наказ: *...та у якій не був я стороні, щось наче завжди плакало в мені: іди туди і віку там дожив, у землю рідну, де ти всім чужий*.

Іноді в поетичних рядках Л. Костенко поєднує непряму та напівпрямую мову. Таку конструкцію можна вважати оригінальною у поетичному мовленні: *І теж вона признала під сумлінням, – що так було, любилися ми з Грицем, побратись мали... мови не стає... Що він ходив до тої чарівниці, панове суд, то істина не є. Вона у нього розум відіймила, але було це не тепер, колись*.

Таким чином, непряма мова позбавлена індивідуальних особливостей мовлення конкретної особи, емоційного забарвлення [11, 366]. Про це й свідчить низка ілюстративних матеріалів, запропонованих у статті. Як зауважує В. Н. Ярцева, це мовлення у мовленні, або повідомлення у повідомленні [6, 244]. Функцію ввідних слів у Л. Костенко найчастіше виконують дієслова *казати, сказати, гукати, запитати, шепотіти, гомоніти, думати, просити*, а підрядні з'ясувальні речення із чужим висловлюванням приєднуються здебільшого за допомогою сполучників та сполучних слів *що*. Проміжне місце між прямою і непрямою мовою посідає напівпряма мова, яка поєднує в собі особливості обох різновидів передачі чужого мовлення і є невід'ємним компонентом ідіостилю Л. Костенко.

У наступних студіях буде розглянуто особливості функціонування чужого мовлення в науковому дискурсі.

Список використаних джерел

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
2. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К. : Вища школа, 2005 – 270 с.
3. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
4. Кодухов В. И. Прямая и косвенная речь в современном русском языке / В. И. Кодухов. – Л. : УЧПЕДГИЗ, 1957. – 87 с.
5. Костенко Л. В. Маруся Чурай : історичний роман у віршах / Л. В. Костенко. – К. : Веселка, 1990. – 159 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685.
7. Сучасна українська літературна мова : підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1994. – 414 с.
8. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.
9. Українська мова. Енциклопедія : 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
10. Шевченко Т. В. Парцеляція в українському поетичному мовленні другої половини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. В. Шевченко. – Дніпропетровськ, 2007. – 21 с.
11. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник – К. : Академія, 2004. – 408 с.

Анотація. У статті визначається місце непрямої мови у поетичному дискурсі (на матеріалі роману “Марусі Чурай” Л. Костенко); зроблено аналіз різних трактувань дефініції “непряма мова”, з’ясовано типологію найбільш продуктивних ввідних слів та сполучних засобів у таких конструкціях. особлива увага звертається на складні синтаксичні та парцельовані конструкції, у яких наявне непряме висловлювання автора.

Ключові слова: поетичний дискурс, непряма мова, ввідні слова, складнопідрядні з’ясувальні речення, напівпряме мовлення.

Summary. In the article, the author defines the role of indirect speech in poetry discourse (based on L. Kostenkos novel “Marusja Churaj”). The analyses of various treatments of the definition “indirect speech” is made. The author defines the typology of the most productive parenthesis and conjunctive elements in such constructions. Special attention is paid to the compound syntactic and parcelate constructions in which the indirect speech of the speaker is available.

Key words: poetry discourse, indirect speech, parenthesis, clause of concession, semi-direct speech.